

Оригинални научни рад

УДК 338.1(497.11)(091)
Original scientific article**Снежана Вујадиновић**
Мирјана Гајић**ПРИВРЕДНЕ ОДЛИКЕ ЛЕВЧА У 19. ВЕКУ И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ
20. ВЕКА**

Извод: У раду су, на основу проучавања историјске грађе, научних радова и статистичких извора, анализирани промене у привреди Левча. Промене су се одвијале као последица друштвено-политичких и економских прилика у Србији током 19. века и прве половине 20. века. Привредни развој Левча у 19. веку везује се за период после Првог и Другог српског устанка, након реформи Милоша Обреновића из 1859. године и нове територијалне поделе (Левачки срез). Поред пољопривреде, као традиционалне делатности, долази до развоја занатства и трговине. Бржи развој привреде успоравали су ратови, пореска презадуженост, зеленаштво и економска криза између два светска рата. Зачеци индустрије у овој регији везани су за почетак треће деценије 20. века. Привредни живот Левча током 19. века и прве половине 20. века у великој мери осликава економски развој већине традиционално аграрних и руралних делова Србије.

Кључне речи: развој, привреда, пољопривреда, занатство, трговина,

Abstract: Based on the studies of the historical material, scientific papers and statistical sources, the changes in the economy of Levac were analysed in the paper. The changes developed as the consequence of the socio-political and economic circumstances in Serbia throughout the 19th century and the first half of the 20th century. The economic development of Levac in the 19th century was connected to the period after the First and the Second Serbian uprising, after the reforms of Milos Obrenovic from 1859 and new territorial division (the Levac administrative district). Besides agriculture, as traditional activity, it came to the development of handicraft and trade. More rapid development of the economy was slowed down by wars, tax debt burden, usury and economic crisis between the two world wars. The beginnings of industry in this region were connected to the beginning of the third decade of the 20th century. The economic life of Levac throughout the 19th century and the first half of the 20th century to a great extent represented the economic development of many traditionally agrarian and rural parts of Serbia.

Key words: development, economy, agriculture, handicraft, trade.

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 146010, које финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Увод

Левач се налази у југоисточном делу Шумадије. Смештен је између Гледићких планина на западу и планине Јухор на истоку. Регија се просторно поклапа са територијом општине Рековац, која захвата површину од 366 km² и обухвата атаре 32 насеља, са укупно 13.551 становником (2002). Популационо и функционално средиште Левча је Рековац са 1.930 становника. Левач је привредно неразвијен крај који према већини демографских показатеља спада у групу популационо најугроженијих делова Шумадије и Србије.

Ограничавајући фактор привредног развоја Левча, како у прошлости тако и на почетку 21 века је саобраћајна изолованост. Окосницу саобраћајне мреже представљају регионални путеви Крагујевац-Крушевац и Крагујевац-Трстеник, преко Рековца и Белушића. Код Течића они се спајају са регионалним путем Крагујевац-Јагодина, трасираним долином Дуленске реке и Лугомира.

Слика 1. – Саобраћајно-географски положај Левча

Назив Левач први пут се помиње у повељи Великог Жупана Стефана Немање, написаној око 1198. године (Новаковић, 1981). Левач се

убраја у најстарије српске средњовековне жупе. Крајем 12 века Левач је заузимао знатно веће пространство. На територији између Гледићких планина, Западне и Велике Мораве, Багрданске клисуре и Црног врха крајем 12 века, постојале су жупе Левач и Белица а почетком 13 века, на истој територији, три жупе: Левач, Лугомир и Белица. Почетком 15 века гаси се жупа Лугомир и њена територија припаја Левчу. Левачка жупа је тада заузимала долине Дуленске, Жупањевачке, Каленићке, Љубостињске, Риљачке, Залоговачке реке и Лугомира (Симоновић, 1983).

Највећи део земље у средњовековној жупи Левач припадао је манастиру Каленићу и властелинима, који су на више места имали своје летњиковце и винограде (Жупањевац). У средњовековном периоду становништво Левча бавило се искључиво пољопривредом. Највећи део становништва чинили су меропси (кметови). Пољопривредни живот становништва одвијао се интензивно у котлинском делу Левча где су се гајили пшеница, просо, раж, јечам, овас и хељда. Виши терени били су под виноградима и воћњацима, док су планине служиле као привремена станишта и била претежно искоришћена за сточарство. Од стоке највише су се гајиле свиње а на Јухору и Гледићким планинама било је много бачија (Јиречек, 1921). Писани извори указују да су на Благотину постојале трле и бачије, у којима се чувала стока и добијали млечни производи (Бушетић, 1903). „Вероватно су на овој територији за време српске средњовековне државе на планинама постојали катуни, влашке покретне сточарске насеобине. На то нас подсећају сачувани топоними: Влашки поток у селу Шљивици...” (Симоновић, 1983). Као споредна али важна занимања била су гајење свилене бубе, пчеларство и рибарство. У атарима више левачких села постојали су у то време виногради и пчелињаци (кованлуци) кнеза Лазара (Мијатовић, 1905). Манастири Каленић и Љубостиња такође су имали своје пчелињаке.

Левач је доласком Турака и падом Смедерева 1459. године, припојен Смедеревском санцаку, а затим Београдском пашалуку. Села су постала приватни спахилуци. Многа насеља су опустела турским освајањем, па се претпоставља да их је раније било и више. И поред страдања, у попису јагодинског кадилука из 1595/96. године помиње се 28 од укупно 32 левачка села (Симоновић, 1983). У време турске владавине привреда је замирала а малобројно становништво се повлачило у планинске пределе. Становништво, организовано у породичне задруге, углавном се бавило сточарством. Занатство и сеоска радиност одвијали су се у оквиру породичних задруга, где се од постојећих сировина натуралне привреде (вуна, кожа, лој, восак, конопља и дрво) израђивали предмети потребни за живот. У условима слабе насељености, највећи део Левча био је под шумом.

Развој пољопривреде Левча у 19 веку

Значајније друштвено-економске промене у Левчу наступиле су у време постепеног ослобађања од турске власти и интензивнијег насељавања. Досељавање је било најинтензивније после пропасти Кочине Крајине (1788-1791) али се наставило и у време Првог српског устанка. Косовско-метохијском струјом насељен је највећи део Левча. Овом струјом насељен је највећи број села у Левачкој котлини и западној подгорини Јухора. Досељеници динарске струје населили су крајње западне делове Левча тј. села на источним падинама Гледићких планина. Из јужноморавских и вардарских крајева било је мало досељеника и то махом на североистоку и југоистоку регије (Бушетић, 1903).

Досељавањем и природним прираштајем, број становника се током 19 века константно повећавао. Становништво је доласком у Левач наставило са задружним животом али је задружно домаћинство током 19 века постепено нестајало. По попису становништва из 1866. године, у Левчу је просечна величина домаћинства износила 5,7 чланова. Са повећањем броја становника постепено се повећавао и просечан број чланова у домаћинству, па је 1895. године у 3.105 домаћинстава живело 20.287 становника, просечно 6,5 чланова по домаћинству. У Левчу су током 19 века била најбројнија домаћинства са 6 до 10 чланова. По попису из 1890. године наведена домаћинства чинила су 45,6% укупног броја. Већину становништва чинило је сеоско (95,4%) а варошко становништво је живело у Рековцу и бројало 1.100 житеља. У Рековцу, који је варошицом проглашен 1884., 95% становништва бавило се пољопривредом.

Привредно заостао и аграрни крај, Левач је током 19 века делио судбину Србије. Мада је после Првог а нарочито Другог српског устанка дошло до известних позитивних економских кретања, и даље је већина сеоских домаћинстава била у тешком економском положају. Узроци таквог стања били су бројни: пореска презадуженост, недостатак јевтиног земљорадничког кредита, раширено зеленаштво, непознавање нових тржишних односа, примитивност и назадноост пољопривредне производње (Вучо, 1948).

Порески систем подједнако је оптерећивао све обвезнике, без обзира на материјално стање. У Левчу, као и у Србији, тада није било кредитних установа, па су сељаци били принуђени да се задужују код трговаца, механџија, чиновника и других. Са појавом зеленаша, повећаном потребом за новцем и новом организацијом имања, породичне задруге су почеле да се деле. Овај процес најпре је захватио села у котлини, при чему су деобом породичне задруге настајала нова домаћинства, најчешће са малим поседима. У планинским селима, у којима су се због пространијих атара задруге могле дуже одржати, тај процес је текао спорије. Убрза-

Economic characteristics of Levac in the 19th century and the first half of the 20th

но распадање породичних задруга наступило је нарочито у периоду од 1842. до 1858. године, за време Александра Карађорђевића (Пауновић, 2008). При крају његове владавине, оптерећени високим порезом и зеленашким каматама, многи сељаци су продавали своје ситне поседе или су постајали најамни радници. Највише је најамних радника било у планинским селима: Надрљу, Доброселици, Шљивици, Сиљевици и Ратковићу.

У новим друштвеним условима, који су обележили 19 век, долазило је до даљег уситњавања имања, до задуживања и продаје имања због дуга. Домаћинства без земље крчила су шуме и паљењем претварала у оранице. Крчење шума узимало је такве размере, да је по попису из 1893. године само 13% Левча било под шумом. Ситних сопственика било је све више, јер су због презадужености морали да продају парцеле, док су појединци, најчешће зеленаши и трговци, били власници великих земљишних поседа. У условима аграрне пренасељености, претежно у планинским селима, велики проценат сеоске радне снаге био је неискоришћен. Крајем 19 века на једног становника Левча долазило је у просеку око 0,6 ha ораничне површине, док је читаво имање било подељено на више од десет парцела. У појединим селима Левча (Богалинац, Шљивица, Надрље, Сиљевица) где је била оскудица обрадиве земље, на једног становника је 1893. године долазило 0,3 до 0,4 ha ораничне површине. Пољопривредно становништво чинило је 1890. године 93,4% популације. Од укупног пољопривредног становништва, 83,8% је било издржавано а само 16,1% активно становништво. Наведени подаци указују на негативне имовинске односе, који су владали у левачким селима током 19 века.

Пољопривредно земљиште заузимао је 1893. године 60,3% (22.978 ha) површине Левча. Под шумама било је свега 5.026 ha (13%) а неплодно земљиште је прекривало знатну територију (26,5%). У алувијалним равнинама Дуленске и Жупањевачке реке и њених притока, на тзв. „кумсачи”, одлично су успевали кукуруз, поврће и конопља. На побрђу гајила се пшеница, винова лоза и воће. Планинска земља се због своје плодности највише користила за гајење овса и ражи.

Табела 1.- Структура пољопривредних површина у Левчу 1893. године у ha

Општине	Оранице и баште	Виногради	Воћњаци	Ливаде	Пашњаци	Утрине и ритови
Белушић	1019	90	179	120	130	66
Богалинац	968	80	145	107	100	-
Драгово	1052	141	103	157	430	198
Жупањевац	998	140	183	581	330	207
Кавадар	1030	95	113	97	68	-
Опарић	581	15	12	160	100	-
Превешт	2399	210	435	394	330	415

Привредне одлике Левча у 19 веку и првој половини 20 века

Општине	Оранице и баште	Виногради	Воћњаци	Ливаде	Пашњаци	Утрине и ритови
Ратковић	958	77	164	280	50	-
Рековац	671	112	166	150	180	101
Секурич	1202	9	34	10	250	10
Течић	1337	130	200	320	170	-
Цикот	972	21	138	302	375	-
Лоћика	376	27	39	102	49	-
Укупно	13581	1147	1911	2780	2562	997

Ратарство

Оранице и баште чиниле су 1893. године 59,1% укупне пољопривредне површине у Левчу. Највећи део ораничних површина био је намењен гајењу житарица (92,1%), при чему је читава земљорадња имала екстензиван карактер. Површине под индустријским биљем и поврћем заузимале су 7,1% ораница.

Табела 2. - Структура ораничних површина у Левчу, 1893. године

Кукуруз и жита		Поврће		Индустријско биље		Угари		Укупно	
ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
12508	92,1	679	5,0	284	2,1	110	0,8	13581	100

У другој половини 19 века нестајале су површине под утринама и шумама, а остали су називи многих потеса претворених у оранице (Кључ, Лаз, Крчевине, Велика пољана, Орница и др.). На искрченим површинама сејао се највише кукуруз. Он је био основна житарица у исхрани људи а касније се користио као допуна у исхрани стоке. Кукуруз се гајио у свим деловима Левча а највеће површине под кукурузом биле су у атарима Опарића, Секурича, Белушића, Драгова и Ратковића.

На побрђу и нижим деловима планинских страна становништво је сејало пшеницу, оvas, раж и крупнику. Пшенично брашно користило се у исхрани само у време великих празника а највеће површине под овом житарицом биле су у атарима Опарића, Секурича и Ратковића. Оvas је сејан највише у атарима оних села која су гајила већи број коња док су површине под јечмом и ражи биле знатно мање. У гајењу овса, јечма и ражи посебно се истицало село Превешт, јер је планинска земља, која чини највећи део атара, погодовала гајењу поменутих житарица (Мијатовић. и Бушетић, 1925).

Economic characteristics of Levac in the 19th century and the first half of the 20th

Табела 3. - Структура површина под житом у Левчу 1866. године

Кукуруз		Пшеница		Овас		Јечам		Раж		Крупника		Укупно	
ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
1858	50,0	1007	27,0	431	11,6	177	4,7	151	4,0	93	2,5	3717	100

Услед повећања броја становника, за исхрану је било потребно све више обрадиве земље. Површине под житарицама, у периоду од 1866. до 1893. године, троструко су се повећале, са 3.717 на 12.508 ha а просо, крупник и хељда потпуно нестале. Старе сорте житарица замењене су новим.

Табела 4.-Структура површина под житом у Левчу, 1893. године

Кукуруз		Пшеница		Овас		Јечам		Раж		Крупника		Укупно	
ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
4913	39,3	3066	24,5	2410	19,3	1299	10,4	475	38,0	345	2,7	12508	100

Током 19 века обрада земље била је примитивна а у погледу коришћења оруђа и начина обраде земље скоро се ништа није променило од турског доба. За орање је коришћена ралица а за равније терене дрвени плуг. Извесне промене у ратарству и примена нових оруђа за обраду земље наступила је крајем 19 и почетком 20 века. У Левчу је 1893. године, на један плуг долазило четири ралице. Највише плугова било је у Секуричу (220), Белушићу (80) а ралица у планинским селима. Кола са коњском запрегом била су реткост. У просеку је свако тридесето домаћинство имало кола са коњском а свако друго кола са воловском запрегом.

Низак ниво агротехничких мера у 19 веку одразио се на приносе ратарских култура. Само су њиве у најплоднијим деловима Левча давале већи принос. Приноси кукуруза износили су од 1.200 kg/ha у равничарским селима, до 300 kg/ha у планинским селима. Просечан принос кукуруза у Левчу, крајем 19 века, износио је око 580 kg/ha а пшенице око 560 kg/ha. У најплоднијим атарима принос пшенице износио је око 1.000 kg/ha (Драгово, Лоћика, Секурич), док у атарима планинских села (Богалинац, Надрље, Доброселица) принос није прелазио 300 kg/ha.² Често производња жита у планинским селима није могла да задовољи потребе њихових становника. Тако су становници Шљивице, Надрља и Каленићког Прњавора размењивали своје производе, најчешће дрво и вуну, за кукуруз.

Гајење поврћа било је интензивније тек крајем 19 и почетком 20 века. У време досељавања, крајем 18 и почетком 19 века, становништво је само за своје потребе гајило лук, пасуљ и купус. Лук се гајио на окућнице

² Статистика Краљевине Србије: Попис обрађене земље и жетвени приноси за 1893. годину, књ.9, Министарство привреде, статистичко одељење, Београд, 1897.

а пасуљ и кромпир у њивама. У селима су постојале заједничке површине засађене купусом (купусаре), које су се налазиле најчешће поред потока и река (Мијатовић. и Бушетић, 1925).

За сопствене потребе скоро свако сеоско домаћинство гајило је конопљу, од које се ткало платно за израду одеће. За ову културу остављала се најплоднија земља. Површине под овом културом биле су мале. Половином 19 века под конопљом је било 139 ha а 1893. године свега 35 ha. Крајем 19 века почела је производња конопље ужарке, која се одржала све до 1960. године. Лан се почео интензивније гајити тек крајем 19 века (око 1893. године био је сејан на око 250 ha). Највише се гајио у западном делу Левча (Превешт, Каленићи, Прњавор, Калудра и Шљивица). Површине под дуваном су биле занемарљиве, да би крајем 19 века производња дувана сасвим престала. Поменуто индустријске биљке гајиле су се искључиво за домаће потребе.

Воћарство и виноградарство

Најповољнији услови за гајење винове лозе и воћа су подгорине Гледићких планина и Јухора. То је последица педолошког покривача и климатских услова. Крајем 18 и почетком 19 века, нови досељеници из Жупе, Топлице и Косова су око својих кућа и на имању садили понекад и више стотина стабала разног воћа. Углавном су се садиле домаће сорте шљива (пожегача, ранка и белошљива), јабука и крушака (колачара, петровача, такуша, караманка и др.). Поред ових, биле су заступљене и домаће сорте кајсија и брескви као и самоникла стабла трешања, ораха и дуња. Највећа количина убраних плодова прерађивала се у ракију (Мијатовић. и Бушетић, 1925). Воћњаци су 1893. године чинили 8,3% пољопривредног земљишта Левча. Највеће површине под воћњацима, пре свега шљивицима, биле су у атарима Белушића, Ратковића, Превешта, Калудре и Рековца.

Виногради су почетком 19 века заузимали мале површине а винова лоза се гајила искључиво за задовољење потреба газдинстава. Половином 19 века вино и ракија комовица постали су важан производ за трговину, па су се виногради брзо проширили по присојним странама побрђа. Чести су били случајеви да становници планинских села купују или узимају земљу у закуп да би гајили винову лозу. Тако су становници села у пределу Гледићких планина имали своје винограде на потесу Нерезине у селу Риљцу (Мијатовић, 1905). Домаћу питому лозу потпуно је уништила филуксера 1887. године. После десетак година, површине које су биле под домаћом лозом, заменила је америчка лоза а нови виногради заузели терене од 200 до 500 m надморске висине. Највеће површине под виноградима имали су 1893. године Драгово, Ратковић, Рековац, Опарић, Секурич и Лоћика. И поред малог учешћа у укупном пољопривредном

земљишту (око 13%), релативно малих приноса и ниског степена агротехничких мера, тржишни вишкови у воћарству и виноградарству представљали су у 19 веку сигуран извор прихода за сеоско домаћинство.

Сточарство

Почетком 19 века гајењу стоке у Левчу погодовале су велике површине под храстовим шумама и ливадама. Сточарство је посебно било развијено на простору Гледићких планина, где се населило становништво пореклом из сточарских крајева Црне Горе и Пештера. Истовремено са досељавањем, слободне земље било је све мање, па се јављао проблем око испаше многобројне стоке. Један део сеоских атара се од тада ограђивао и у њему чувала сва сеоска стока. У другој половини 19 века ограде за држање стоке, тзв. царине, нестају (Бушетић, 1903). Са повећањем броја становника, обрадиве површине су се шириле на рачун пашњака и шума, што се одразило на број стоке. Из тог периода остали су само називи неких потеса који указују на сточарење у прошлости (Царине у атару Комарана, Овчарско брдо у атару Доброселице, Козја грба у атару Каленићког Прњавора и други).

Табела 5. - Број стоке у Левчу за период од 1866. до 1911. године

Година	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
1866.	592	7.275	16.988	31.892	3.464
1895.	592	7.917	10.905	29.652	3.363
1911.	571	7.704	10.278	37.300	4.494

Кроз 19 век највећи економски значај имало је гајење свиња. Домаће свиње гајене су у храстовим шумама а касније су храњене кукурузом. Поједина левачка села била су позната по узгоју свиња. Тако су 1866. године домаћинства у Комарану гајила у просеку по 15 а у Течићу, Надрљу и Драгову по 10 свиња. Сточарски производи су подмиривали потребе локалног становништва а вишкови су се извозили.

Говеда су имала велики значај за економију сеоских домаћинстава. За обраду земље највише су се користили волови. Крајем 19 века процес осиромашења села и имовинског раслојавања био је све интензивнији, па су се као радна снага користиле краве, што се одразило на њихову продуктивност. На основу података о сточном фонду из 1866. и 1895. године, може се закључити да су током друге половине 19 века говеда највише гајена у Надрљу, Сиљевици, Комарану, Мотрићу, Цикоту и Течићу. У поменутиим селима просечно је гајено од 4 до 5 грла по домаћинству. Почетком 20 века богатија домаћинства почела су да гаје шарено говече. Говеда су гајена а

Привредне одлике Левча у 19 веку и првој половини 20 века

касније продавана, па су села у котлини (Драгово, Белушић, Опарић, Гечић) била у то време најбогатија крупном рогатом стоком.

Табела 6.- Просечан број стоке по домаћинству (1866-1911)

Година	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
1866.	0,2	3,2	7,6	14,3	1,5
1895.	0,2	2,5	3,5	9,5	1,1
1911.	0,2	1,9	2,6	9,5	1,2

Од стоке, овце су у другој половини 19 века биле најзаступљеније у сточном фонду Левча. Њих су гајила сва сеоска домаћинства, без обзира на имовинско стање. Највише оваца по домаћинству имала су 1866. године планинска села: Комаране (28 оваца на 1 домаћинство), Надрље (27), Доброселица (25) и Велика Крушевица (24). Услед повећања броја домаћинства, просечан број оваца у периоду 1866-1911. опао је са 14,3 на 9,5 оваца, али је укупан број оваца у том раздобљу бележио пораст.

Неупоредиво мањи значај имало је гајење коња. Села су у просеку имала око 18 грла. Коњи су се највише користили за пренос товара у планинским селима, док су у богатијим селима служили да истакну имовинско стање и углед појединих домаћина. С друге стране, најсиромашнија домаћинства, пре свега у планинском делу Левча, гајила су козе. У Жупањевцу и Беочићу 1866. године домаћинство је у просеку држало 4 до 5 коза. Почетком 20 века гајење живине је за многа домаћинства постало уносан посао.

Поред земљорадње и сточарства, становништво се бавило и пчеларством, свиларством, ловом и риболовом. Почетком 19 века пчеларство је у левачким селима било раширено. Мед се највише трошио у домаћинствима као замена за шећер а восак за потребе светковина. Са појавом шећера у продаји, пчеларство је нагло опало. Извесно оживљавање пчеларства наступило је са развојем Крагујевца и Јагодине. По попису из 1866. године у Левчу је било укупно 1.368 кошница а 1895. године 1.709. Највише кошница било је у планинским селима: Надрљу, Каленићком Прњавору, Цикоту и Шљивици.

Непољопривредна занимања сеоског становништва у 19 веку

Поред пољопривреде, као основне привредне делатности, становништво Левча бавило се у 19 веку и другим занимањима, везаним за село и пољопривреду. Домаћа радиност се развила у оквиру старих породичних задруга. Временом су се многе домаће радиности претвориле у занате а неке деценијама остале значајан извор прихода. Нарочито је у селима била развијена обрада дрвета. Становништво је на тај начин подмиривало

потребе у намештају, покућству и пољопривредним оруђима. На бази прераде врбовог прућа развијало се плетарство, посебно у селима Белушић, Опарић и Секурич.

Занатство је било добро развијено, иако се све ручно производило. Занатске радионице биле су најчешће у средишту села, поред дућана и кафане, мада је било и изузетака (Митровић, 1985). Тачан број занатлија по селима у Левчу током 19 века није познат, јер се статистички подаци из 1890. и 1895. године односе на укупан број занатлија у Левачком срезу, који је тада захватао 581 km² и 42 насеља. Од укупног броја занатлија 1890. године, највише је било ковача (33), абација (26), качара, столара и стругара (33), поткивача (15), терзија (12), колара (9) и других. У Рековцу је 1895. године било 35 занатлијских породица. Поред Рековца, који је тада био варош, занатлијских радњи било је највише у имућнијим селима: Белушићу, Драгову и Течићу.

Богата домаћинства су позајмљивањем својих казана за печење ракије, вршалица и сејалица, обезбеђивала допунски начин привређивања. Млинови-поточаре такође су представљали значајан вид прихода за своје власнике. У Левчу је 1866. године било 119 воденица а највише у атару Опарића, Лепојевића и Драгова.

Значајан вид сеоске трговине одвијао се у дућанима и кафанама. У првој половини 19 века робу су трговци доносили из Солуна, Дубровника, Земуна, а касније из околних вароши-Јагодине и Крагујевца (Митровић, 1985). По попису из 1895. године у Левачком срезу било је 17 гостионичара и 32 дућана а у Рековцу 11 трговаца и гостионичара.

Трговина стоком, нарочито свињама, била је најразвијенија. Њом су се бавили угледни сељаци који су истовремено били власници кафана и дућана или пак богатији сељаци који су имали новац да купе стоку. Крајем 19 века трговина стоком постала је најуносније занимање за многа сеоска домаћинства. Од Медвеђе до Смедерева биле су организоване станице за прихват стоке (свиња) и терача а пут је водио преко Левча (Опарић, Белушић, Секурич, Лоћика), Јагодине, и даље долином Мораве до Смедерева (Милошевић, 1984). Поред традиционалне трговине стоком, за левачка села је од највећег значаја била трговина ракијом, вином, пекмезом и воћем која је цветала последњих деценија 19 века.

Привредни развој Левча током 19 века успоравала је саобраћајна изолованост и осуство насутих путева. Највећи значај имали су путеви Крушевац - Крагујевац и Крушевац - Јагодина. Ове путеве, тзв. крченике, користила су сва левачка села односећи пољопривредне производе на крагујевачку и јагодинску пијацу. „Пут преко Левча ка Крагујевцу и од Крагујевца ка Крушевцу тек је започет, па и његова се линија нимало не хвали” (Милићевић, 1876).

Привреда Левча од 1900-1941.

Почетком 20 века Левач је имао одлике привредно неразвијеног аграрног краја. Породичне задруге у Левачкој котлини биле су реткост и бројале су до 20 чланова. У планинским селима било је више задруга (до 15% од укупног броја домова) а поједине су имале до 40 чланова (Бушетић, 1903). Процес деобе преосталих породичних задруга и уситњавања поседа био је интензиван. Имовинско раслојавање села узимало је све веће размере а сиромашење сељаштва наставило се до Првог светског рата.

Пољопривреда је остала екстензивна и оптерећена бројним проблемима. Проширење обрадивог земљишта и повећање засејаних површина „није било знак економског напретка сеоског газдинства. Пораст житаричних усева настао је услед тога, што је сеоском газдинству било неопходно нужно да повећа своје робно-новчане потребе” (Вучо, 1948). Пијачни дани у Крагујевцу и Јагодини су као стална тржишта, имала све већи значај у животу левачког сељака.

У првим годинама после Првог светског рата владало је право привредно затишје. „Дворишта, штале, обори и амбари били су празни а њиве неузоране и у корове зарасле. Поред тога и разне болести су харале на све стране. На већини капија у селима били су истакнути црни барјаци...” (Митровић, 1985). Економска ситуација у Левчу између два светска рата била је веома тешка. То је био период светске привредне кризе (1926-1938.) која је највише погодила аграрни сектор. Тада су цене пољопривредних производа забележиле огроман пад а немогућност извоза и пласмана пољопривредних производа на домаћем тржишту погоршавао стање на селу (Вучо, 1968). У привредном животу Левча није било битнијих промена. Од укупног броја становника (29.042), око 96% бавило се пољопривредом. Пољопривредно становништво способно за рад, чинило је по попису становништва 1931. године скоро половину укупног пољопривредног становништва.

Пољопривредна производња Левча у првој половини 20 века техничка је била заостала и ниско продуктивна. Око две трећине сеоског становништва било је сиромашно, са поседима мањим од 3 ha (Митровић, 1985). У сваком селу било је по неколико богатих сељака, од којих су се неки обогатили разним шпекулацијама за време Првог светског рата. Већину становништва чинила је сиротиња која је у немогућности да нађе посао ван пољопривреде била приморана да остане на селу. Најчешће су беземљашки и сиромашни сељаци радили код богатијих сељака, уз минималну надокнаду. Посла у непољопривредним занимањима није било, јер у Левчу у том периоду није било индустрије.

И поред тешких економских прилика, поједине пољопривредне гране доживљавале су бржи развој у односу на стање у 19 веку. То се

Economic characteristics of Levac in the 19th century and the first half of the 20th

посебно односи на ратарство, где је у раздобљу између два светска рата дошло до извесне рејонизације пољопривредних култура, увођења нових сорти и оруђа за обраду земље. Оранице и баште су 1940. године заузима-ле 62,9% укупне пољопривредне површине Левча (59,1% 1893.). У структури ораничних површина житарице су учествовале са преко 90%. Од ратарских култура најзаступљенији је био кукуруз, који се највише гајио на неплављеним деловима алувијалних равни река. На благим косама он се смењивао са пшеницом. Сејао се највише бели осморедац, буавац и жуто жито (Мијатовић. и Бушетић, 1925). Пшеница се, у односу на раније, сејала на већим површинама и то на вишим теренима у односу на кукуруз. Раж и крупника престали су да се гаје а површине под јечмом и овсем биле су знатно смањене.

Табела 7.- Структура пољопривредних површина у Левачком срезу 1940. године

Оранице и баште		Виногради		Воћњаци		Ливаде		Пашњаци		Укупно	
ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
18247	62,9	591	2,0	2850	9,8	2600	8,9	4738	16,3	29026	100

Гајењу жита сеоско становништво поклањало је доста пажње али је најчешће имало мале користи од тога. Оптерећени високим порезом и бројним дуговањима, сиромашнији сељаци продавали су жито у бесцење (Митровић, 1985). Становништво је за исхрану највише користило кукурузно брашно-проју. Пшеничног брашна било је као и раније, само у време празника. Слаба и једнолична исхрана узроковала је у то време многа обољења, при чему је највише људи умирало од туберкулозе.

Упоредо са развојем Крагујевца, Јагодине и Крушевца, поједина домаћинства почела су са производњом поврћа искључиво за потребе тржишта. То је временом узело маха, па је дошло до знатног уситњавања парцела у алувијалним равнима Жупањевачке и Дуленске реке. Најплоднији део имања био је, поред баште, намењен и гајењу конопље ужарке. Између два светска рата, у Левчу се скоро свако домаћинство бавило гајењем конопље. Све послове око конопље обављало је женско становништво. Добијено предиво „тежина” користила се за израду платна у домаћинствима. Мале количине „тежине” и платна продавале су се на пијацама. Отварањем шећеране у Ћуприји 1911. године, већи значај добија гајење шећерне репе.

До унапређења ратарске производње дошло је употребом гвозденог плуга и дрљаче. Гвоздени плуг се у богатијим котлинским селима (Белушић, Драгово, Опарић, Секурич) појавио почетком 20 века, а у планинским селима око 1930. године. У периоду између два светска рата, у селима су се појавили прашач и кола са оковима. Само су поједина, наји-

Привредне одлике Левча у 19 веку и првој половини 20 века

мућнија села (Секурич, Драгово) имала парне вршалице (Мијатовић и Бушетић, 1925). Најсиромашнија сеоска домаћинства, углавном у планинским селима, и даље су земљу обрађивала ралицом. Стајско ђубриво се и даље користило у малим количинама, па је повећање приноса у односу на 19 век било минимално.

Извесне промене у воћарству и виноградарству наступиле су крајем 19 и почетком 20 века. У то време почела је да се користи ручна прскалица али су знања о подизању винограда била и даље више него скромна. Калемљена лоза је временом сасвим потиснула домаћу. По попису из 1940. године, у левачком срезу је од укупне површине под виноградима, калемљена лоза обухватала 98,6%. Развој воћарства условили су повољни природни услови и тржиште. Главни купци непосредно пред Први светски рат биле су фабрике за прераду воћа у Крагујевцу и Краљеву. Фабрика воћних конзерви и пекмеца у Крагујевцу била је у то време највеће предузеће те врсте у земљи. У откупу и трговини овим производима велику улогу имале су и извозничке фирме у Крагујевцу (Поповић, 1956). Ширењем околних градова, јачањем трговине и отварањем кафана, порасле су потребе за свежим воћем, ракијом и вином. Највише је гајена шљива пожега а у многим селима било је пекмезара. Справљање пекмеца и његова продаја на тржишту престала је уочи Првог светског рата.

Стално повећање ораничних површина на рачун пашњака, ливада и шума и тежак економски положај сељака, утицали су на развој сточарства. Просечан број коња, говеда и свиња по домаћинству 1911. године опао је у односу на стање из 1895. године, док је просечан број оваца по домаћинству остао непромењен. Нарочито се смањио број свиња. На то су утицали недостатак кукуруза као и интензивно крчење површина под шумом храста. Сточарство је задржало водећу улогу само у планинском делу Левча, у селима на обронцима и у подножју Гледићких планина. „Чување и неговање стоке не спада у редован посао сељака, већ то врше узгред” (Мијатовић и Бушетић, 1925). Отварање погона прехрамбене индустрије (кланица П.Ј.Клефиша у Јагодини, фабрика воћа, поврћа и меса Светозара Стефановића у Крагујевцу и др.) условило је позитивне промене у сточарству, пре свега увођење нових раса стоке и потискивање старих. После Првог светског рата, услед смањења сточног фонда и економске кризе тридесетих година 20 века, долази до даље стагнације сточарства.

У периоду између два светска рата, у Левчу се под утицајем државе, интензивније развијало свиларство. Гајењем свилене бубе углавном се бавило женско становништво, али су приноси били слаби, због неадекватне исхране и смештаја свилених буба (Мијатовић., Бушетић, 1925). Гајење свилене бубе одржало се десетак година након Другог светског рата.

Првих деценија 20 века површине под шумама константно су смањиване услед сече и разоравања земљишта. Велику потрошњу дрвне

масе захтевала је производња ракије и пекмеца али и објекти дрвне индустрије у Крагујевцу (Поповић, 1956). Сечом шуме за железничке прагове, огрев, градњу објеката, за извоз (у Аустрију за време Првог светског рата) и размену добара, обешумљене су велике површине на Јухору и Гледићким планинама

Поред обраде дрвета, у селима попут Белушића, Секурича, Драгова и Опарића, било је развијено плетарство а нарочито корпарство. За економске прилике тадашњег Левча било је развијено занатство и ситна трговина. Искључиви потрошач занатских производа било је сеоско становништво, па су занати били прилагођени његовим потребама. У периоду између два светска рата у левачком срезу највише је било ковача (18), абација(15), опанчара (12), колара (9), бравара (9), поткивача (8), столара (6), пинтера (6), обућара (3), терзија (3) и казанџија (2). Власници занатских радњи најчешће су једини радили у њима, тако да је број помоћних радника био мали. Занатлије су поред трговаца, свештеника, богатих сељака и банкара, били најбогатији људи у Левчу. Највише занатлија било је у Рековцу. Процењује се да је у периоду између два светска рата, у Рековцу радило око тридесет занатлија. Рековац је заједно са насељем Велика Крушевица представљао општину у којој је 1921. године живело 2.210 становника. И у осталим већим насељима Левча (Драгово, Опарић, Секурич, Течић) занатство је било у успону. У планинским селима, Надрљу, Шљивици, Каленићком Прњавору, Доброселици и Богалинцу скоро да и није било занатлија.

Зачеци најнижег степена развоја индустрије у Левчу везују се за 1923. годину, када је у Секуричу изграђен млин на парни погон за млевење кукуруза и пшенице, власништво Милосава Милутиновића. Поред постојећег, изграђен је 1927. године нови млин са ваљавицом за ваљање сукна и штофа и влачаром за влачење вуне. Млин је 1930. године регистрован као „Индустријско предузеће за ваљање сукна, браће Милутиновић”, из Секурича. Млин је 1947. године конфискован када прелази у државну својину (Пауновић,2008). До Другог светског рата у Левчу је било мало црепана. Најпознатија црепана радила је у Опарићу. Власник црепане био је приватник Тихомир Голубовић из околине Лесковца. У Секуричу је радила „Јоцина црепана” у којој се проиводила ћерамида и ситан („бибер”) цреп. Занатство и индустрија запошљавали су 1931. године свега 3% укупног становништва Левча. Од индустријских радника, највећи број радио је у Војно-техничком заводу у Крагујевцу.

У Левчу почетком 20 века долази до развоја задругарства. Прва кредитна задруга основана је у Жупањевцу 1904. године а 1907. кредитна задруга у Драгову. После Првог светског рата земљорадничко задругарство се проширило и обухватало кредитне, набављачке и произвођачке задруге. Тако је у Белушићу 1931. године основана Сточарска задруга,

Привредне одлике Левча у 19 веку и првој половини 20 века

која је 1932. прерасла у Земљорадничко-набављачку задругу (Милошевић, 1984). У селима су у оквиру задруга радиле тзв. задружне продавнице. Путем добијања повољних кредита и набавке пољопривредних машина и алата, богати појединци још више су се обогатили, док је сељак преко зеленаша и малих банака, уз висок порез долазио до кредита.

Поједина котлинска села у том периоду бележе бржи привредни развој. Поред Рековца, значајнију функционалну трансформацију доживљава Белушић, који међу првим левачким селима добија пошту и сточну пијацу (1925) а 1926. године статус варошице. Тада је у Белушићу радило пет продавница мешовите робе, пекара, неколико занатлијских радњи и три кафане.

Непосредно пред Други светски рат Левач је био у великој економској кризи која је условила раслојавање становништва. Под утицајем кризе, многи ситни трговци и занатлије су финансијски пропадали а привреда је замирала. У таквом економском стању Левач је дочекао Други светски рат.

Закључак

Успони и застоји у привредном развоју Левча могу се пратити од периода српске средњовековне државе, када је овај део Шумадије представљао плодну и насељену жупу. Привредну стагнацију Левач доживљава за време турске владавине. Тек су почетком 19 века, постепеним ослобађањем од турске власти, створени неопходни предуслови за убрзанији економски и привредни развој Србије и Левча.

Привредни развој Србије у 19 и почетком 20 века условио је економско јачање центара у којима су подизани објекти дрвне, прехранбене и грађевинске индустрије. То је условило и развој Левча, јер су у непосредном окружењу подигнуте фабрике: стаклара (1846), пивара (1852) и кланица П. Ј. Клефиша (1901) у Јагодини, тополивица (1851) у Крагујевцу, шећерана (1911) у Ћуприји. Ови објекти користили су сировине и радну снагу из Левча.

Развој села у Левчу, и поред повољније политичке и привредне ситуације, одвијао се током 19 века у условима екстензивне привреде. Пољопривреда је била доминантна привредна делатност. Број становника се повећавао а услед релативне пренасељености, ситног поседа и екстензивне земљорадње, тржишни вишкови су били занемарљиви а потреба за новцем велика. Јачање робно-новчане привреде убрзало је половином 19 века деобу традиционалних породичних задруга, појаву зеленашког капитала и презадужености. Првих деценија 20 века пољопривреда Левча задржала је обележја заостале и технички неопремљене делатности. Економски положај сеоског становништва нарочито је погоршан у раздобљу

између два светска рата, што је последица страдања у балканским ратовима, Првом светском рату и светске економске кризе.

Литература

- Бушетић, Т. (1903). Левач. *Српски етнографски зборник*, 2.
- Вучо, Н. (1948). *Привредна историја народа ФНР. До првог светског рата*. Београд: Научна књига.
- Вучо, Н. (1968). *Аграрна криза у Југославији 1930-1934*. Београд: Просвета.
- Јиречек, К. (1921). *Историја Срба 1*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Мијатовић, С. и Бушетић, Т. (1925). Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу. *Српски етнографски зборник*, 32.
- Мијатовић, С. (1905). Темнић. *Српски етнографски зборник*, 3.
- Милићевић, М. (1876). *Кнежевина Србија*. Београд.
- Милошевић, Б. (1984). *Земљорадничко задругарство у Шумадији и Поморављу*. Београд: НИРО „Задруга”.
- Митровић, А. (1985). *Левач у народноослободилачкој борби, 1941-1945.*, Рековац: Општински одбор СУБНОР-а Рековац.
- Новаковић, Р. (1981). *Где се налазила Србија од 7 до 12 века*. Београд: Народна књига.
- Пауновић, С. (2008). *Секурич, село Левча*. Секурич: МЗ Секурич.
- Поповић, М. (1956). *Крагујевац и његово привредно подручје*. Посебно издање, 8. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Симоновић, Ђ. (1983). *Левач 1, Територија и насеља од краја 12 до почетка 20 века*. Београд: Завичајни клуб Левчана.
- *** (1870). *Државопис Србије. Попис кућевне стоке 1866*, 4. Београд: Статистичко одељење Министарства финансија.
- *** (1869). *Државопис Србије. Попис становништва за 1866*, 3. Београд: Статистичко одељење Министарства финансија.
- *** (1871). *Државопис Србије. Попис обрађевина у Србији 1867*, 5. Београд: Статистичко одељење Министарства финансија.
- *** (1899). *Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31.12.1895*. Београд: Статистичко одељење Министарства народне привреде.
- *** (1897). *Статистика Краљевине Србије. Попис обрађене земље и жетвени приноси за 1893. Годину*, 9. Београд: Министарство привреде, статистичко одељење.
- *** (1892). *Статистика Краљевине Србије. Попис становништва у Краљевини Србији 31. 12. 1890, 1(2)*. Београд: Министарство народне привреде, статистичко одељење.

Привредне одлике Левча у 19 веку и првој половини 20 века

- *** (1911). *Претходни пописи становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31.12.1910*, 5. Београд: Управа Државне статистике.
- *** (1899). *Статистика Краљевине Србије, Попис становништва у Краљевини Србији 31. 12. 1895*, 13 (2). Београд: Министарство народне привреде, статистичко одељење.
- *** (1940). *Попис становништва 31.3.1931*, 4. Сарајево: Савезни завод за статистику.
- *** (1944). *Статистика пољопривредне производње у Србији и Банату у 1940*. Београд: Министарство пољопривреде и исхране.

Snežana Vujadinović
Mirjana Gajić

ECONOMIC CHARACTERISTICS OF LEVAC IN THE 19TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

The ascents and slowdowns in the economic development of Levac can be followed from the period of the Serbian Medieval State when this part of Sumadia represented the fertile and inhabited region. Levac went through the economic stagnation during the Turkish rule. Not until the beginning of the 19th century the necessary prerequisites for more rapid economic development of Serbia and Levac were made by the gradual liberation from the Turkish power. The economic development of Serbia in the 19th century and at the beginning of the 20th century caused the economic strengthening of the centers in which many construction projects of lumber, food, and building industry were built. That also caused the development of Levac, because the following factories were built in its direct surroundings: glassworks (1846), brewery (1852) and slaughterhouse of P. J. Klefis (1901) at Jagodina, factory where cannon, fieldpieces were manufactured (1851) at Kragujevac, sugar refinery (1911) at Cuprija. Raw materials and labor from Levac were used in these factories. Apart from the more favorable political and economic situation, the villages of Levac were developing in the conditions of the extensive economy throughout the 19th century. Agriculture was the dominant economic activity. The population grew, and market surplus was minor and need for money large due to relative overpopulation, small properties and extensive agriculture. In the middle of the 19th century, the division of the traditional family cooperatives, the phenomenon of usurious capital and debt burden became faster by the strengthening of market and monetary economy. In the first decades of the 20th century, the agriculture of Levac kept the characteristics of failed and technically unequipped activity. The economic position of the rural population became particularly worse in the period between the two world wars which was the consequence of suffering in the Balkan wars, the World War I and the world economic crisis.